

Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка
(повне найменування вищого навчального закладу)

Кафедра історії України, археологія та краєзнавства


“ЗАТВЕРДЖУЮ”
Завідувач кафедри
Острянюк А.М.
(підпис) (прізвище та ініціали)

РОБОЧА ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

ОК14. АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНИ

(шифр і назва навчальної дисципліни)

Освітня програма 032 Історія та археологія

(назва освітньої програми для обов'язкових дисциплін)

2020 – 2021 навчальний рік

Робочу програму розглянуто та схвалено на засіданні кафедри історії України, археології та краєзнавства
(назва кафедри)

Протокол № 1 від “01” вересня 2020 року.

Розробники: Веремейчик Олена Михайлівна, кандидат історичних наук, доцент

(вказати авторів, їхні посади, наукові ступені та вчені звання)

Мова навчання – українська.

Опис навчальної дисципліни

Найменування показників	Галузь знань, напрям підготовки, освітньо-кваліфікаційний рівень	Характеристика навчальної дисципліни	
		денна форма навчання	заочна форма навчання
Кількість кредитів – 3	Галузь знань 03 Гуманітарні науки	Нормативна	
	Спеціальність 032 Історія та археологія		
Змістових модулів 3	Освітній ступінь: магістр	Рік підготовки:	
		1-й	-
Загальна кількість годин – 90		Семестр	
		2-й	-
Тижневих годин для денної форми навчання: аудиторних – 30 самостійної роботи студента – 60		Лекції	
		20 год.	-.
		Практичні, семінарські	
		10 год.	-
	Лабораторні		
	-	-	
	Самостійна робота		
60 год.	-		
Індивідуальні завдання -			
Вид контролю: залік			

Мета навчальної дисципліни

Викладання цієї дисципліни має на меті ознайомити здобувачів освіти з археологічними культурами та пам'ятками на території Чернігово-Сіверщини від епохи палеоліту до ранньомодерного часу, а також забезпечити формування основних навичок роботи з речовими джерелами.

Завдання:

- Активізувати здобуті знання здобувача освіти з попереднього вивчення курсів з археології;
- вміти застосовувати отримані знання на практичних заняттях та при аналізі матеріалу;
- навчитися орієнтуватися в особливостях археологічних культур на території Чернігово-Сіверщини;
- засвоїти необхідні методики при аналізі археологічних матеріалів;

- навчитися знаходити подібні та відмінні риси в матеріальній культурі населення регіону в ту чи іншу епоху;
- отримати знання про первісне суспільство Чернігово-Сіверщини, порівняти культури кам'яної доби у межах України;
- отримати знання про попередні дослідження території Чернігово-Сіверщини;
- простежити зв'язок археологічних старожитностей регіону (кам'яної доби, епохи бронзи, раннього заліза, ранньослов'янських, давньоруських та ранньомодерних) з іншими територіями України та Європи;
- навчитися виділяти причини та наслідки окремих подій за аналізом матеріальної культури;
- ознайомитися з економічною направленістю регіону у різні історичні періоди;
- при вивченні язичницьких та християнських поховань, отримати уявлення про духовний світ населення Чернігово-Сіверщини.

Магістр повинен знати та вміти:

ЗК2. Здатність до навчання та самоосвіти, працювати відповідально самостійно й у колективі

ЗК3. Здатність до пошуку, критичного аналізу та обробки інформації різних джерел з застосуванням сучасних інформаційних та комунікативних технологій.

ЗК7. Здатність створювати та реалізовувати індивідуальні та колективні проекти.

ФК3. Здатність критично аналізувати актуальні проблем історіографії, джерелознавства, археології, архівознавства, вітчизняної та всесвітньої історії.

ФК4. Здатність до самостійного пошуку та опрацювання фахової інформації з застосуванням сучасних інформаційних та комунікаційних технологій.

ФК7. Здатність фахово планувати й реалізовувати дослідницькі проекти з обраної проблеми з використанням сучасних методологічних та теоретичних підходів.

Програмні результати навчання

ПРН2. Базові знання з організації та проведення наукових досліджень.

ПРН5. Базові знання застосування сучасних інформаційних та комунікаційних технологій в історичних дослідженнях.

ПРН6. Базові знання про інформаційні ресурси історичної науки, історичні джерела та способи роботи з ними.

ПРН9. Уміння виявляти взаємозв'язки між процесами минулого та сучасності.

ПРН10. Уміння оцінювати основні тенденції та особливості історичного розвитку людства у певні історичні періоди.

ПРН12. Уміння демонструвати навички професійного спілкування з використанням наукових термінів, прийнятих у фаховому середовищі.

ПРН13. Уміння організовувати практичне вирішення проблем охорони матеріальної й нематеріальної культурної спадщини України.

ПРН14. Уміння планувати дослідницькі проекти з історії, археології, історіографії, джерелознавства, краєзнавства та ін..

ПРН21. Уміння всебічно розглядати дослідницьку проблему з використанням відповідних джерел і наукової літератури.

ПРН23. Уміння інтегрувати досягнення інших гуманітарних наук та природничих для вирішення актуальних проблем історії та археології.

ПРН24. Уміння пояснити значення історико-культурної спадщини для розвитку людства в цілому та окремих спільнот.

ПРН26. Уміння аргументувати актуальність теми обраного наукового проекту (дипломної роботи), встановлювати її зв'язок з пріоритетними напрямками розвитку сучасної науки в Україні.

ПРН27. Уміння критично оцінювати ступінь розробленості дослідницької проблеми та новизну отриманих результатів.

ПРН31. Уміння порівнювати здобутки наукових шкіл при вирішенні актуальних проблем історії та археології.

Тематичний план

№	Назва теми	Всього годин	Лекції	Практичні заняття	Самостійна робота
Модуль 1. Історія археологічних досліджень. Археологічні пам'ятки додержавного періоду.					
1	Природні умови в Чернігово-Сіверщині в історичній ретроспективі.	12	2		10
2	Історія вивчення археологічних пам'яток Чернігово-Сіверщини.	4	2	2	
3	Пам'ятки кам'яного віку на території Чернігово-Сіверщини.	12	2		10
4	Археологічні старожитності доби енеоліту – бронзи.	4	2	2	
5	Пам'ятки раннього залізного віку нашого краю.	12	2		10
6	Ранньослов'янські культури Чернігово-Сіверщини.	14	2	2	10
Всього за модуль 1		58	12	6	40
Модуль 2. Археологічні пам'ятки Київської Русі та ранньомодерної епохи					
7	Археологічні пам'ятки доби Київської Русі на Чернігово-Сіверській землі.	18	6	2	10

8	Археологічні старожитності XIV–XVIII ст.	14	2	2	10
Всього за модуль 2		32	8	4	20
Разом за курс		100	20	10	60

Структура курсу:

Змістовий модуль 1. Історія археологічних досліджень. Археологічні пам'ятки додержавного періоду.

Вступ. Актуальність та ступінь наукової розробленості теми. Місце курсу «Археологічні пам'ятки Чернігово-Сіверщини» в системі підготовки спеціалістів-археологів. Принципи, методи і форми вивчення матеріалу. Мета і завдання курсу. Поняття «Чернігово-Сіверщини». Хронологічні та територіальні межі курсу.

Джерела вивчення археологічних пам'яток Чернігово-Сіверщини. Природно-географічні, писемні, речові, етнографічні та художньо-зображальні джерела. Можливості археології.

Історія археологічного вивчення пам'яток Чернігово-Сіверщини. Накопичення даних про випадкові знахідки різних епох. Археолого-краєзнавчі дослідження XIX – початку XX ст. Роботи Д.Я. Самоквасова, М.Ю. Бранденбурга, В.Б. Антоновича, М.Я. Якимовича та інших на пам'ятках Чернігівщині. Значення XIV Археологічного з'їзду для розвитку археології в регіоні.

Археологічні дослідження у XX ст. Роль музеїв області в розвитку археологічних досліджень. Чернігівський, Сосницький, Остерський, Н. Сіверський музеї. Дослідження другої половини XX ст. Експедиції ІА АН СРСР, ІА АН УРСР, Ермітажу та інших наукових установ на теренах Чернігівської області.

Сучасний етап досліджень. Становлення Чернігівської археологічної школи. Якісні зрушення у дослідженні археологічних пам'яток. Науково-освітні установи Чернігівщини, що проводять археологічні дослідження в наш час. Археологічна програма по дослідженню пам'яток в Чернігівській області.

Природні умови Чернігово-Сіверщини в історичній ретроспективі. Зміни клімату. Геоморфологічна будова краю. Рельєф та корисні копалини. Гідрологічна система та її розвиток. Рослинний та тваринний світ. Географічне районування. Чернігівське та Новгород-Сіверське Полісся. Зона лісостепу. Особливості ландшафту та ґрунтів.

Пам'ятки кам'яного віку на території Чернігово-Сіверщини. Місцезнаходження середнього палеоліту. Пізній палеоліт. Пушкарівський археологічний комплекс. Мезинська палеолітична стоянка. Ключі. Мезолітичні пам'ятки. Група стоянок Смячка. Функціональний поділ стоянок. Неоліт на теренах Чернігово-Сіверщини. Північно-східна частина дніпро-донецької етнокультурної області. Характеристика керамічного комплексу. Знаряддя з

каменю, кістки та рогу. Культура ямково-гребінцевої кераміки. Характеристика керамічного посуду.

Пам'ятки епохи палеометалів. Енеолітичні пам'ятки на Чернігівщині. Софіївська культура (пізній етап культури Кукутені-Трипілля). Епоха бронзи. Сосницька культура. Поселення Пустинка. Мар'янівська культура. Пам'ятки середньодніпровської культури. Сліди перебування на території Чернігово-Сіверщини населення інших культур доби енеоліту-бронзи (культура багатовалікової кераміки, ямна культура, середньостогівська культура).

Ранній залізний вік. Старожитності кіммерійців, скіфів та сарматів. Юхнівська культура в Подесенні. Пам'ятки милоградської культури..

Ранньослов'янські культури Чернігово-Сіверщини. Зарубинецькі старожитності. Поселення та могильники київської культури та черняхівської культури на Чернігівщині. Старожитності колочинської та пенківської культур. Волинцевсько-роменські пам'ятки.

Змістовий модуль 2. Археологічні пам'ятки Київської Русі та ранньомодерної епохи

Археологічні пам'ятки доби Київської Русі на Чернігово-Сіверській землі. Етапи формування та територія Чернігово-Сіверської землі.

Дружинні табори IX – XI ст. Археологічні комплекси Виповзіва, Шестовиці, Сновська, Оргоца, Гущина, Клонова, Звеничівка, М. Листвена.

Літописні міста. Археологічні комплекси Чернігова, Любеча, Новгород-Сіверського. Соціально-топографічна структура давньоруських міст Чернігово-Сіверщини.

Система заселення X–XIII ст. Топографія, планування та забудова сільських поселень на Чернігово-Сіверській землі. Поселення Ліскове, Автуничі, Шумлай, Овраменків Круг, Криниця та інші.

Сільське господарство, ремесла та промисли, домобудівництво, матеріальна та духовна культура населення регіону у давньоруський час.

Могильники IX–XIII ст. Кургани з тілоспаленням. Чорна Могила. Камерні поховання, ґрунтові некрополі.

Пам'ятки монументальної архітектури Подесення. Культова та цивільна архітектура Чернігова та Новгород-Сіверського. Сліди монументального будівництва на інших пам'ятках регіону.

Скарби монетні, речові та монетно-речові, знайдені на теренах Чернігово-Сіверщини.

Археологічні старожитності XIV–XVIII ст. Міста та фортеці. Чернігів, Любеч, Батурин. Архітектурні пам'ятки. Матеріальна культура. Ремесла та промисли.

Теми практичних занять

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
1	Історія вивчення археологічних пам'яток Чернігово-Сіверщини.	2
2	Археологічні старожитності доби енеоліту – бронзи	2
3	Ранньослов'янські культури Чернігово-Сіверщини..	2
4	Археологічні пам'ятки доби Київської Русі на Чернігово-Сіверській землі.	2
5	Археологічні старожитності XIV–XVIII ст.	2

Завдання для самостійної роботи.

Здобувачі освіти виконують реферативні завдання або міні-дослідження з обраної проблематики за погодженням із викладачем.

1. Природні умови Полісся та зони лісостепу: основні відмінності.
2. Археологічні пам'ятки Чернігівщини в роботах О. Шафонського, О. Лазаревського, Ф. Гумілевського та інших.
3. Витвори палеолітичного мистецтва, знайдені на Чернігово-Сіверщині.
4. Походження трипільської культури, її вплив на мисливсько-рибальські суспільства лісової зони Східної Європи.
5. Меланхлени та неври Геродота і культури раннього залізного віку Чернігово-Сіверщини.
6. Знахідки волинцево-роменських старожитностей на території Подесення..
7. Роль дружинних таборів у політичному житті Чернігівського князівства X–XI ст.
8. Язичницькі та християнські поховальні традиції за даними некрополів Чернігово-Сіверщини.
9. Візантійська архітектурна традиція та пам'ятки церковної архітектури Чернігівського князівства домонгольської доби.
10. Батуринська трагедія 1708 р. за археологічними артефактами.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

Модуль I

1. Археолого-краєзнавчі дослідження XIX – початку XX ст. по вивченню Чернігово-Сіверщини.
2. Пізній палеоліт на Чернігівщині.
3. Мезинська археологічна стоянка та її значення для вивчення кам'яної доби у Європі.
4. Пізньотрипільські пам'ятки Чернігівщини.
5. Старожитності кіммерійців, скіфів та сарматів.
6. Поселення київської культури на Чернігівщині.

Модуль II

7. Дружинні табори IX – XI ст. на Чернігівщині.
8. Соціально-топографічна структура давньоруського Чернігова.
9. Ремесла та промисли X–XIII ст. на Чернігівщині (за археологічними даними).
10. Соціально-топографічна структура Шестовицького могильника X – початку XI ст.
11. Силітроваріння на Чернігівщині.

Методи навчання

- словесний метод (лекція, дискусія, бесіда тощо);
- практичний метод (практичні заняття);
- наочний метод (метод ілюстрацій і метод демонстрацій);
- робота з навчально-методичною літературою (конспектування, тезування, складання реферату);
- відеометод у сполученні з новітніми інформаційними технологіями та комп'ютерними засобами навчання (мультимедійний);
- самостійна робота;
- науково-дослідна робота;
- науково-дослідна практика і написання атестаційної роботи магістра.

Методи контролю

- залік;
- усне і письмове опитування;
- індивідуальні завдання;
- доповіді;
- презентації виконаних завдань.

Засоби діагностики успішності навчання

- активна робота на лекційних та практичних заняттях;
- виконання поточних самостійних робіт;
- звіти, реферати;
- студентські проекти, презентації та виступи на наукових заходах;
- усна відповідь;
- письмова робота:

РОЗПОДІЛ БАЛІВ ЗА РЕЙТИНГОВОЮ СИСТЕМОЮ

Модулі	I	II	Разом (балів)
Бали	0 – 70	0 – 30	0 – 100
Лекції	–	–	-
Практичні заняття	0 – 40	0 – 20	0 – 60
Самостійна робота	0 – 30	0 – 10	0 – 40
Підсумковий контроль			залік

Критерії оцінювання результатів навчання

Шкала оцінювання

Сума балів за всі види навчальної діяльності	Оцінка за шкалою ECTS	Оцінка за національною шкалою	
		для екзамену, курсової роботи (проекту), практики	для заліку
90 – 100	A	відмінно	зараховано
83 – 89	B	добре	
75 – 82	C		
68 – 74	D	задовільно	
60 – 67	E		
35 – 59	Fx	незадовільно з можливістю повторного складання	не зараховано з можливістю повторного складання
0 – 34	F	незадовільно з обов'язковим повторним вивченням дисципліни	не зараховано з обов'язковим повторним вивченням дисципліни

Методичне забезпечення

1. Навчальна програма.
2. Робоча програма навчальної дисципліни.
3. Перелік рекомендованої літератури з курсу.
4. Методичні матеріали до практичних занять.
5. Теми питань для самостійного опрацювання.
6. Перелік питань на підсумковий контроль знань (залік).

Основна:

1. Батуринська старовина. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2008. 480 с.
2. Березанская С. С. Пустынка – поселение эпохи бронзы на Днепре. К., 1974.
3. Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы. К., 1982.
4. Бондар О. Чернігів: місто і фортеця уXIV–XVIII століттях. К.: Видавець Олег Філюк , 2014. 178 с.
5. Веремейчик О.М. Археологічні дослідження середньовічних поселень Чернігівського Полісся // Сіверянський літопис. 2018. № 1–2. С. 3–19.
6. Горюнов Е.А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. Л., 1981. 135 с.
7. Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII–XIст. Чернігів: Сіверянська думка, 2003. 208 с.
8. Залізняк Л.Л. Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України. Культурний поділ та періодизація. К.: Шлях, 2005. 184 с.

9. Звід пам'яток історії та культури України. Чернігівська область. Чернігівський район. Чернігів, 2015. 205 с.
10. Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. Чернігів: Сіверянська думка. 1997. 216 с.
11. Матеріальна та духовна культура Південної Русі. Київ-Чернігів, 2012. 368 с.
12. Моця О.П., Казаков А.Л. Давньоруський Чернігів. – К.: Стародавній світ, 2011. 314 с.
13. Ногін Є.В. Неоліт Північно-Східної України: Наукова монографія. К.: Видавець Олег Філюк, 2016. 580 с.
14. Проблеми археології Южної Русі. К.: Наукова думка, 1990. 139 с.
- Чернігів та Північне Лівобережжя. К., 1928.
15. Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування Давньоруської держави) IX–XI ст.. Чернігів: Сіверянська думка, 2006. 240 с.
16. Самоквасов Д.Я. Могилы Русской земли. М., 1908.
17. Село Київської Русі. Київ: Шлях, 2003. 232 с.
18. Ситий Ю.М. Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Чернігова. Чернігів: видавництво «Десна Поліграф», 2013. 272 с.
19. Старожитності Південної Русі. Чернігів: Сіверянська думка, 1993. 188 с.
20. Терпиловский Р.В. Славяне Поднепровья в первой половине I тис. н. э. Lublin. 2004. 232 с.
21. Терпиловский Р.В., Шекун О.В. Олександрівка 1. Багатошарове ранньослов'янське поселення біля Чернігова. Чернігів: Сіверянська думка, 1996. 127 с.
22. Шекун А.В., Веремейчик Е.М. Давньоруське поселення Лісковое. Чернігів, 1999. 184 с.
23. Черненко О. Є. Археологічна колекція Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського (1896–1948 рр.) // Скарбниця української культури: 2007. 136 с.
24. Черненко О. Є. Пам'ятки монументальної архітектури Північного Лівобережжя України XI–XIII ст. Чернігів: Scriptorium, 2019. 226 с.
25. Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. Чернігів: Редакційно-видавничий комплекс «Деснянська правда», 2007. 672 с.

Додаткова:

1. Археологія. 1993. № 3 (до 100-річчя відкриття трипільської культури).
2. Асеев Ю.С. Стилистические особенности черниговского зодчества XII – XIII вв. // Чернигов и его округа в IX – XIII вв. К., 1988. С. 135–142.
3. Валькова Т.П. Поздне зарубинецкое поселение у с. Гребля в Среднем Подесенье // Архітектурні та археологічні пам'ятки Чернігівщини. – Чернігів, 1992. С. 28–30.
4. Веремейчик О.М., Готун І.А. Колодязі на давньоруських сільських поселеннях // Археологія. 1995. № 4. С. 82–94.

5. Веремейчик О.М. Географічне середовище і розміщення сільського населення межиріччя нижньої Десни та Дніпра у IX–XIII ст. // Україна і Росія в панорамі століть. Чернігів, 1988. С. 51–65.
6. Веремейчик Е.М. Усадьба ювелира середины XIII в в Любече // STRATUM: Нашествие. Пределы катастрофы XIII века. 2016. №5. С.99–116.
7. Виногородская Л.И. Некоторые типы керамики Чернигово-Северской земли второй половины XIII–XV вв. // Проблемы археологии Южной Руси. К., 1990. С. 96–99.
8. Виногородська Л.І. Чернігівські кахлі XVII–XVIII ст. // Чернігівська старовина. Чернігів, 1992. С. 75–84.
9. Герасименко Н.П., Матвіїшина Ж.М., Пархоменко О.Г. Ландшафтно – кліматичні зміни голоцену у Середньому Придніпров'ї відображені у стадійності розвитку ґрунтів // Фізична географія та геоморфологія. К.: ВГЛ Обрії, 2005. Вип. 47. С. 93–100.
10. Готун І.А., Коваленко В.П., Моця О.П., Петраускас А.В. Давноруське поселення Автуничі: результати останніх сезонів // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. Чернігів, 1995. С. 25–28.
11. Зализняк Л.Л. Культурно-хронологическая периодизация мезолита Новгород-Северского Полесья // Неприна В.И., Зализняк Л.Л., Кротова А.А. 12. Памятники каменного века Левобережной Украины. К., 1986. С. 74–142.
13. Казаков А. Л., Черненко Е. Е. Черниговский детинец IX–XIII вв. в свете новых археологических материалов // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: Чернігів, 2007. С. 119–125.
14. Коваленко В.П. Основные этапы развития древнего Чернигова // Чернигов и его округа в IX–XIII вв. К., 1988. С. 22–33.
15. Круц В.А. Позднетрипольские пам'ятники Среднего Поднепровья. К., 1977.
16. Максимов Е.В. Древние славяне Приднепровья на рубеже н.э. // Архітектурні та археологічні пам'ятки Чернігівщини. Чернігів, 1992. С. 17–19.
17. Мельниковская О.Н. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке. М., 1967.
18. Моця А.П. Курганный могильник у с. Клонов // Чернигов и его округа в IX–XIII вв. К., 1988. С. 110–118.
19. Моця А.П., Шидловский П.С. Исследования памятников археологии Нижнего Подесенья // Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2011 г.: Научный ежегодник. Чернигов,, 2012. С. 66–73.
20. Моця О.П. Дружинна культура Чернігівщини // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. Чернігів, 1995. С. 56–60.
21. Моця О.П., Томашевський А.П. Просторові та еколого-господарські аспекти досліджень давньоруського селища Автуничі // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини, Вип. 1. К, 1997. С. 28–42.
22. Мудрицький Г.А. Ковальське ремесло літописних міст Чернігово-Сіверської землі // Старожитності Південної Русі. Чернігів, 1993. С. 95–101.
23. Мулярчук С.О. Рослинність Чернігівщини. К., 1970.
24. Неприна В.И. Неолит Черниговской округи // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. Чернігів, 1992. С. 13–16.

25. Неприна В.И. Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине. К., 1976.
26. Неприна В.И. Неолитические пам'ятники Левобережной Украины, их культурно-хронологическое определение // Памятники каменного века Левобережной Украины. К., 1986. С. 143–182.
27. Ногін Є. Доба палеоліту на Чернігівщині (до історії вивчення) // Сіверянський літопис. 2004. № 4. С. 1–17.
28. Отрощенко В.В. Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення). К., 2001.
29. Пидопличко И.Г. Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине. К., 1969. С. 77–110.
30. Скороход В.М. Пам'ятки археології Чернігівщини // Обґрунтування створення охоронної природно-історичної зони «Подесення». К., 2017. С. 147–172.
31. Сухобоков О.В. Левобережная Украина в VII–XIII вв. // Чернигов и его округа в IX–XIII вв. К., 1988. С. 46–56.
32. Сытый Ю.Н. К истории изучения Черниговского Задесенья // Проблемы археологи Южной Руси. К., 1990, С. 62–66.
33. Физико-географическое районирование Украинской ССР. К., 1968.
34. Шекун А.В., Веремейчик Е.М. Селища IX–XIV вв. в междуречье низовий Десны и Днепра // Чернигов и его округа в IX–XIII вв. К., 1988. С. 93–110.
35. Шидловський П.С., Лисенко С.Д., Кириленко О.С., Сорокун А.А., Пічкур Є.В. Первісна археологія Нижнього Подесення. К., 2016. 344 с.
36. Шовкопляс И.Г. Мезинская стоянка. К., 1965.
37. Черненко О. Є. До питання про час заснування Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря // Чернігівські старожитності. Чернігів, 2009. Вип. 2. С. 325–328.
38. Черненко О. Є., Іоаннісян О. М., Новик Т. Г. Чернігівський Спасо-Преображенський собор у світлі останніх археологічних досліджень // Слов'яни і Русь: археологія та історія. Київ: Стародавній Світ, 2013. С. 321–329.
39. Черненко Е. Е. Чернигов и нашествие монголов в свете археологических исследований // Stratum plus. 2016. № 5. С. 83–97.

15. Интернет-ресурси.

Інформаційні ресурси в Інтернеті

1. Інститут археології НАН України - www.archeology.org.ua
2. Енциклопедія історії України - <http://wikimediaukraine.wordpress.com/2012/09/19/eu>
3. Журнал „Сіверянський літопис” - www.siver-litopis.cn.ua/
4. Спілка археологів України. Розділ «бібліотека»